

Türkler ve Diğerleri

Gökhan GÖKMEN*

Özet

Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Büyük Selçukluların tarihi, yayıldığı topraklar üzerinde birçok devletin ortak geçmişini oluşturmaktadır. Bu önemli devleti, tarihî, sosyal, kültürel ve etnik açıdan en iyi ifade edenlerden biri de şair Mu'izzî (öl. 518-521/1124-1127) olmuştur. Mu'izzî'nin şiirlerinde Selçuklu geleneğinin, Türk kimliğinin ve onların dinî tercihlerinin izleri görülmektedir. Devletle ve siyasetle iç içe olan Mu'izzî, Türk unsurunu ve Selçukluların öz kimliklerini ön plana çıkaran şiirlerinde Türk boyları hakkında birçok malumata yer vermekte, ayrıca Dîvân'ında Âd kavmi, Arap, Acem, Deylem, Deyyâr, Ermeni, Hint, Çin ve Rûm boyları hakkında da dikkate değer bilgiler beyan etmektedir. Mu'izzî'nin, Türk boyları dışında şiirlerinde örneklere yer verip görüşler ileri sürdüğü bu kavimlere nasıl bir bakış açısıyla yaklaştığı hususu birçok açıdan anlam yüküdür. Bir yandan Mu'izzî'nin Dîvânı'nda ve düşünce dünyasında bu boyların ne şekilde yer aldığıın tespiti hakkında bilgilere ulaşılabilecek; öte yandan bu kavimlerin edebî ve tarihî metinlerdeki varlığı hakkında bilgiler elde edilebilecektir. Bu makalede Mu'izzî'nin Dîvânı'nda geçen bu boylarla ilgili örneklere ve ifadelere yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Emîr Mu'izzî, Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti, Boylar, Kavimler:

Turks and The Others

Abstract

The history of the Great Seljuks, which has an important place in the history of the world, creates a common past of many states on the territories they spread. One of the most important representatives of this important empire and its history in terms of historical, social, cultural and ethnical aspects is the poet Amîr Mo'ezzî (d. 518-521 / 1124-1127). In Mo'ezzî's poems, it is possible to find out the traces of the traditions of Seljuks, Turkish identity and their religious preferences. Mo'ezzî, who is in an intimate relationship with the state and the politics, gives a lot of information about the Turkish tribes in his poems which emphasize Turkish and the self-identity of Seljuks. In addition, he gives remarkable information about Âd tribe, Arab, Persian, Daylam, Dayyâr, Armenian, Indian, Chinese and Greek tribes in Dîwân. Mo'ezzî's perspective on these tribes, about which he gives examples and expresses his opinions except Turkish tribes in his poems, is crucial in many aspects. On one hand, how these tribes are presented in Mo'ezzî's Dîwân and his world of thought can be identified, on the other hand, the information about the existence of Âd tribe, Arab, Persian, Daylam,

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırıkkale/Türkiye E-posta: gkhgkm@gmail.com

Dayyār, Armenian, Indian, Chinese and Greek tribes in the literary and historical texts can be reached. In this article, the examples and the expressions about these tribes in Mo‘ezzī’s Dīwān are presented.

Keywords: *Amīr Mo‘ezzī, Seljuks, Great Seljuk Empire, Tribes.*

Giriş

Büyük Selçuklular dünya tarihinde önemli bir yere sahiptir. Önce 1040 Dandanakan Zaferi, sonra 1071 Malazgirt Zaferi ile Türk-İslam topraklarını yeniden canlandırarak yükseliş devrini başlatmış olan Selçukluların tarihi, yayıldığı topraklar üzerinde birçok devletin ortak geçmişini ve kültürünü teşkil etmektedir. Türklerin bu kadar geniş sahada varlıklarını nasıl idame ettirdiği, Türk tarihinde ve Mu‘izzî ile Edīb Sâbir gibi Farsça şiir söylemiş Türk asıllı şairlerin beyanlarında yatmaktadır. Türkler tarihî genişliklerini de boyların dağılımına borçludur. Selçuklu sarayında devlet adamları için yazılan şiirler, Selçuklular ve bilhassa Türkler hakkında tarihî ve sosyal konulara açıklık ve deliller getirmiş; bu önemli devleti ve tarihini en iyi ifade edenlerden biri de Emîr Mu‘izzî olmuştur.

Emîr Mu‘izzî, babası Burhânî’nin, Sultan Alp Arslan’ın şairi olması sebebiyle Selçuklu sarayı çevresinde yetişmiş, elli yılı aşkın bir zaman diliminde bir arada bulunduğu Melikşâh (öl. 485/1092), Berkyâruk (öl. 498/1104), Muhammed Tapar (öl. 511/1118) ve Sencer (öl. 552/1157) gibi Selçuklu sultanları; Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Ebu’l-Mehâsin ‘Abdürrezzâk, Kıvâmülmülk Sadreddîn Muhammed, Ebu’l-Ganâ’im ve Müeyyidülmülk gibi Selçukluların en önemli vezirleri; Arslan Argû, Mu‘înüddeve, İspehbud Şemsülmülk-i ‘Alî ve ‘Alâeddîn Atsız Hârezmşâh gibi Selçuklu emîrleri ve devrinin önde gelen devlet adamları için şiirler kaleme almıştır. Mu‘izzî, Türk unsurunu ve Selçukluların öz kimliklerini ön plana çıkaran şiirlerinde Türk boyları (Gökmen 2018: 503-515) hakkında birçok malumata yer vermekte, bunların yanı sıra *Dīvân*’da Âd kavmi, Arap, Acem, Deylem, Deyyâr, Ermeni, Hint, Çin ve Rûm boyları hakkında da birçok anlam yüklü bilgiyi beyan etmektedir. Mu‘izzî’nin, Türk kavimleri dışında mezkûr kavimlerin kimliklerine ve dinî yapılarına dair tespitlere de şiirlerinde yer vermesi anlamlıdır. Türk tarihine damga vuran Selçuklu Devleti’nin hangi kavimlerle mücadele ettiğinin anlaşılması ve Türk soylu şair Mu‘izzî’nin bu yöndeki anlatımları ve tercihleri bir hayli önem arz etmektedir. Bunların neticesinde *Mu‘izzî Dīvânı*, şair dīvânlarının da tarihe kaynaklık edecek bilgiler taşıdığını, hatta bazı manzumelerin özellikle kasidelerin döneme tanıklık edecek birinci elden bilgiler taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu hususların tespitinin siyasi tarih açısından İslam ve Türk dünyası için önemli olduğu da aşîkârdır.

Türkçe konuşan toplulukların tarihte Horasan (Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında yer alan Buhârâ, Semerkand, Hucend ve Tirmiz gibi merkez bölgeler) ve Mâverâunnehir (Tûrân) bölgelerinde, diğer bir isimlendirmeye Türkmenistan, Özbekistan, Tâcikistan ve Çin egemenliğindeki doğu bölgesinin adı olan Türkistan’da ve şehirlerinde, ne zaman ve ne şekilde bulunduğunu ayrıntısıyla ortaya koyan W. Barthold ve çeşitli çalışmalarla konuyu bir medeniyet çerçevesinde ele alan Osman Turan, birçok dildeki bilgileri bir

araya getirerek sonuca ulaşmışlardır (Karaismailoğlu 2001: 20-23).

İlk Farsça şiirlerde Türk boyları ve özellikle Türk bölgesi olarak anılan yer adları, *Mu'izzî Dîvânı*'nda yoğun bir şekilde yer almaktadır. Gene ilk dönem şiirlerinde Türk, bölge adı olarak (Lazard 1964: 14, 160) ve ayrıca o bölgenin insan güzelliği açısından (Lazard 1964: 80, 136) anılmakta, çeşitli vesilelerle Kâşgar, Karluk (Halluh), Özkend, Hoten yer ve soy adları kullanılmaktadır. Gazneliler dönemi şairleri 'Ursurî, Ferruhî ve Menûcehrî'nin şiirleri yanında Selçuklu saray şairi Emîr Mu'izzî'nin şiirleri önemli ölçüde Türk dünyasıyla ilgilidir. Mu'izzî, Tûrân (2010: 23, 54, 157), Türkistan (2010: 72, 79, 130, 154) ve yine yer adı olarak Türk'ü¹ (2010: 79, 159, 164, 165) defalarca anmaktadır. Bu şehir ve bölgeler de Mu'izzî'nin şiirlerinde esin kaynağıdır. Emîr Mu'izzî'nin *Dîvânı*'nda, genel olarak Türk adının yanı sıra Karluk (Halluh) (2010: 6, 13, 17, 28), Hazar (2010: 258), Çiğil (2010: 34, 178), Yağma (2010: 6, 13, 17, 28), Özbek (2010: 490, 553) ve Bulgâr (2010: 201, 489) boy adları kullanılmış ve kimi zaman da yerlere nispet ederek Çin Türkleri; Çiğil ve Kandahar Türkleri şeklinde isimlendirmelere de gidilmiştir. *Dîvân*'da birçok örneği görülen bu Türk boyları dışında Arap, Acem, Deylem, Deyyâr, Ermeni, Hint, Çin, Rûm ve Âd boy ile kavimlerine de *Dîvân*'da Mu'izzî tarafından çokça yer verilmesi hususu mühimdir. Türkçe konuşan toplumları ve Türk bölgelerini daha anlamlı hale getiren bu boy ile kavimler, Mu'izzî tarafından *Dîvân*'da genellikle Selçuklu sultanlarının bu bölgelerde gerçekleştirdiği fetihler ile kazandıkları zaferler dolayısıyla, bazen de Selçuklu sultanlarının başarılarını, üstünlüklerini ve dindarlıklarını ifade etmek için zikredilmişlerdir. Ayrıca bu boy ve kavimler kimi zaman müstakil bir kavim olarak kimi zaman da o coğrafyada yaşayan bütün halk kastedilerek anılmışlardır.

Dîvân'da Mu'izzî tarafından yer verilen Arap, Acem, Deylem, Deyyâr, Ermeni, Hint, Çin, Rûm ve Âd boy ile kavimlerinden örnekler ise şu şekildedir:

Mu'izzî, Sultan Melikşâh'ı övmek için söylediği kasidelerinde Arap ve Acem boylarına örnek göstermektedir:

شاهی که ز دین و اعتقاد او خشنود شد است جان پیغمبر

اندر عرب و عجم ز نام او بفزود جمال خطبه و منبر

(Mu'izzî 2010: 272)

O, dininden ve itikadından dolayı, Peygamberin canının hoşnut olduğu bir şâhtır.

Arap ve Acem diyarında, onun namıyla hutbenin ve minberin güzelliği arttı.

از بشارتهای فتحش در عرب و اندر عجم رایت اندر رایت است و لشکر اندر لشکر است

(Mu'izzî 2010: 95)

(Melikşâh'ın) Arap ülkesinde ve Acem'de fetihlerinin göstergesi, sancak üstüne sancak ve ordu üstüne ordudur.

1- Tûrân ve Irk anlamında.

شاهی که دولت باقی بدو گرفت جلال شاهی که ملت تازی به او فزود جمال

(Mu'izzî 2010: 438)

Öyle bir şâh ki bâki devlet onunla celâl kazandı, öyle bir şâh ki Arap milleti onunla cemalini artırdı.

Bu beyitlerdeki ifadelerde Mu'izzî, Sultan Melikşâh'ın dindarlığının Arap ve Acem boylarında da olumlu izler bıraktığını beyan etmektedir. Ayrıca Mu'izzî'nin, Arap milleti şeklinde isimlendirmeye başvurduğu ve Arap soyunu vurgulu bir biçimde ele aldığı da görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus da Mu'izzî'nin Arap ve Acem boylarını Sultan Melikşâh üzerinden anlatmasıdır. Mu'izzî'nin Türk sultanları üzerinden ifade ettiği dinî tercihler ve Türklerle buluşan kültürel özelliklere özen göstermiş olduğu hususu dikkatlerden kaçmamalıdır.

Mu'izzî, Sultan Melikşâh'ı övmek ve Mâverâünnehir fethini anlatmak için söylediği bir şiirinde Deylem, Arap, Rûm ve Çin boylarına işaret etmektedir:

از ترک و دیلم و عرب و روم عالمی جز تو به اوزگند که آورد ز اصفهان

آن کیست کاو به ملک کند با تو همسری از روم تا به هند و ز چین تا به قیروان

(Mu'izzî 2010: 553)

*Türkistan, Deylem, Arap ve Rûm'dan; İsfahân'dan Özkend'e senden başka kim gitti?
Rûm'dan Hindistan'a, Çin'den Keyrevân'a kadar, devlette seninle eş olan bir kimse nerededir?*

Mu'izzî, Sultan Melikşâh'ın Semerkand fethini anlattığı bir methiyesinde Arap ve Rûm boylarına değinmektedir:

اگر گشادان روم و عرب عجایب بود کنون گشادان روم و چگیل عجایب تر

(Mu'izzî 2010: 280)

Rûm ve Arap ülkesini fethetmek şaşırtıcı olursa da, şu an Rûm ve Çiğil'i açmak (fethetmek) daha şaşırtıcı olur.

Mu'izzî, Sultan Melikşâh'ın Şam fethini kutlamak için kaleme aldığı kasidesinde ise Rûm ile Arap bölgelerinin artık Sultan Melikşâh'ın hâkimiyeti altına girdiğini söylemekte, Rûm ve Arap sultanlarına aylaklar diye hitap edip onları etkisiz ve küçük görmektedir. Mu'izzî ayrıca Melikşâh'ın üstünlüğünden ve başarısından bahsetmektedir. Bunları beyan ederken de Rûm ile Arap boyuna örnek vermektedir:

گردنکشان روم و عرب را به یک سفر در پیش تخت خویش ره‌ی و غلام کرد

ملکی که در قدیم عرب داشتند و روم بگرفت شاه و مملکت خویش نام کرد

(Mu'izzî 2010: 138)

Rûm ve Arap aylaklarını, bir seferle kendi tahtı önünde kul ve köle yaptı.

Eskiden Arap ve Rûmların sahip olduğu ülkeleri, şâh aldı ve kendi adına geçirdi (kendi ülkesi yaptı).

Mu‘izzî, Sultan Melikşâh’ın Rûm ve Şam Seferinden dönüşünü anlattığı bir şiirinde bu seferler esnasında Melikşâh’ın, orduyu Şam ve Rûm şehirlerine komutansız sevk ettiğini, Fırat ve Dicle’den gemiye ihtiyaç duymadan kolaylıkla geçtiğini ve Şam saltanatını düzene koyup Rûm mallarını üzerine aldığını ifade etmektedir. Mu‘izzî, bu ifadeleriyle Şâm ve Rûmları hafife almaktadır; Selçuklu Devleti karşısında bu devletleri tehdit unsuru bile oluşturmayacak zayıf bir devlet olarak tasvir etmektedir. Böylece Rûm boyuna göndermede bulunmaktadır:

برده در شام و بلاد روم بی رهبر سپاه کرده بر آب فرات و دجله بی کشتی گذر

ملکهای شام را ترتیب داده یک به یک مله‌های روم را تقریر کرده سر به سر

(Mu‘izzî 2010: 358)

Şam’a ve Rûm beldelerine orduyu rehbersiz götürdü. Fırat ve Dicle’den gemisiz geçti.

Şam devletlerini bir bir düzene koydu. Rûm mallarını baştanbaşa üzerine aldı.

Mu‘izzî, Sultan Sencer’i övmek için kaleme aldığı bir kasidesinde Türk boylarının yanı sıra Çin boy adını da zikretmektedir:

ای شاه غلامان تو دارند به اقطاع چین و ختن و کاشغر و خلخ و یغما

(Mu‘izzî 2010: 3)

Ey şâh! Çin’de, Hoten’de, Kâşgar, Halluh ve Yağma’da gulâmlarının iktâsı var.

Mu‘izzî, Selçukluların önemli emîrlerinden olan Fahreddîn Togâyürek b. el-Yezen methiyesinde Kürd’ün, Türk’ün ve Arab’ın birbirleriyle savaştığını söyleyerek Türk ve Arap boyunu birlikte ele almaktadır:

ز کرد و ترک و عرب هر کجا به رزمگهی شدند خصمان چون جاودان افسونگر

(Mu‘izzî 2010: 208)

Kürt, Türk ve Arap, savaş meydanının her yerinde büyücüler gibi (birbirlerine) ebedî düşman oldular.

Mu‘izzî, hem Sultan Sencer’e övgüde bulunmak hem de Gazne fethini anlatmak için söylediği kasidelerinde Sultan Sencer’in ordusunun Gazne ordusuna karşı muzaffer olduğuna, savaşta bütün kavimlerin korkudan kaçtığına, Kürt, Arap, Gazneli, Halluhlu ve Hintli gibi bütün ırktan herkesin korkuyla kaçıştığına; bir topluluğun öldüğüne ve bir kavmin esir düştüğüne, zalim sultanın ordusunun yenildiğine, Sultan Sencer’in Gazne ve Kâbil’de yaptıklarının Acem’de Rüstem’in, Arap ülkesinde Haydar’ın yapamadığına; düşmanları Nuh ve Âd kavmi gibi helak ettiğine vurgu yapmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de

adı geçen ve helak edilmiş kavimlerden birisi olan, kendilerine peygamber olarak Hz. Hûd'un gönderildiği Âd kavmini; Kürtleri, Arap, Acem ve Hint soyunu da Sultan Sencer'in başarılarını göstermek için anmaktadır:

وین را اثر آن است که بر لشکر غزنین	گشتند مظفر سپه شاه جهاندار
چون خصم فرستاد ز غزنین به در بست	با کوکبه و پیل یکی لشکر جرار
آشوب صف میمنه شان تا حد کابل	آسیب تف مسیره شان تا در قزدار
چون نار فروزنده و سوزنده شد امروز	شمشیر سپاه ملک اندر صف پیکار
آن لشکر انبوه چو از پل بگذشتند	دیدند پس و پیش همه آب و همه نار
کردند ره حزم رها از فزع و بیم	چه حاجب و چه میر و چه سرهنگ و چه سالار
کُرد و عرب و غزنوی و خَلج و هندو	گشتند سراسیمه و مخذول به یکبار
یک جوق شده کشته و یک خیل گریزان	یک فوج شده غرقه و یک قوم گرفتار
نشگفت که مقهور شد آن لشکر مخذول	مقهور شود لشکر سلطان ستمکار
اندر عرب و در عجم آثار فتوح است	از سنجر خصم افکن و از حیدر کزار

(Mu'izzi 2010: 202, 203)

Bunun etkisi şudur ki Gazne ordusuna karşı, cihan sahibi sultanın ordusu muzaffer olmuştur.

Düşmanı, süvari ve file çok sayıda askeri Gazne'den Bust'un² (Mu'izzi 2014: 795) kapısına kadar gönderince,

Savaş meydanının sağ tarafındaki saf, Kâbil'e kadar karıştı. Kuzdâr'a³ (Dihhudâ 1999: 17553) kadar güzergâhları darmaduman oldu.

Savaş safında meliğin askerlerinin kılıcı, bugün kor gibi yakıcı ve ateşli oldu.

O kalabalık ordu köprüden geçince, önlerinin ve arkalarının hep su ve ateş olduğunu gördüler.

İster hâcib ister mîr, ister kumandan ister komutan, emniyetli yolu korku ve tehlikeden kurtardılar.

Kürt, Arap, Gazneli, Halluhlu ve Hintli hepsi korku içinde birden kaçıştular:

Bir grup öldü ve bir grup kaçtı. Bir topluluk boğuldu ve bir kavim esir düştü.

2- Şu an Afganistan topraklarında bulunan Horâsân'ın eski şehirlerinden birinin adı. Şehrin, yeşil olması ve bostan bahçelerinin bulunması sebebiyle Bust adını aldığı söylenmektedir.

3- Hindistan sınırında bulunan bir şehir. Kosdâr da denilmektedir.

O korkak/kaçan askerlerin mağlup olması, zalim sultanın ordusunun yenilmesi şaşkırtıcı değildi.

Düşman öldüren Sencer ve savaşı Haydar'dan (Hz. Ali) dolayı, Arap ülkesinde ve Acem'de fetihlerin izleri vardır.

ز مردی آنچه کرد امسال در غزنین و در کابل نکرد اندر عجم رستم نکرد اندر عرب حیدر
هلاک محض خصمان را چو قوم نوح را طوفان بلای صرف اعدا را چو قوم عاد را صرصر

(Mu'izzî 2010: 196)

(Sultan Sencer'in) bu yıl Gazne'de ve Kâbil'de yığıtlıkla yaptığı şeyi, Acem'de Rüstem, Arap ülkesinde Haydar yapamadı.

Nuh kavminin tufanla helak olduğu gibi helak oldu düşmanların. Âd kavminin şiddetli fırtınada (kum fırtınası) yok olduğu gibi yok oldu düşmanların.

Sultan Sencer'i övmek için kaleme aldığı diğer kasidelerinde Mu'izzî, Hint padişahının ve Hitâ hânının, Sultan Sencer'in devletteki ve saltanattaki kudretinden dolayı sultandan ve sultanın ordusundan korktuğunu ifade ederek, sultanın azameti ve üstünlüğü dolayısıyla Hint soyuna işaret etmektedir:

تیغ تیز نصرت الدین نایب است از ذوالفقار زانکه او در نصرت دین نایب است از مرتضا
ای فزوده گوهر سلجوق را عزّ و شرف زانکه او در نصرت دین نایب است از مرتضا
گر به خواب اندر ببیند رایت تو رای هند ور نبرد لشکر تو بشنود خان ختا
از فزع شوریده گردد رای را تدبیر و رای وز نهیب اندیشه خان ختا گردد خطا

(Mu'izzî 2010: 17)

O, din zaferinde Hz. Ali'den vekil olduğu için, din zaferinin keskin kılıcı da (ona) Zülfikârdan vekildir.

Ey Selçuklu soyuna izzet ve şeref eklemiş! Vârisi olduğu devlete ve ülkeye güç ile nur vermiş!

Hint râcesi senin sancağını rüyada görse, Hitâ hânı senin ordunun savaşını duysa, Korkudan Hint padişahı Rây'ın aklı fikri birbirine girer, Hitâ hânı ise hata yapar.

گر سوی هند رسد یک نفر از لشکر تو رای هند از فزع آن نفر آید به نفیر

(Mu'izzî 2010: 352)

Ordudan bir kişi Hint diyarına doğru varsa; Hint şâhi Rây, o kişinin korkusundan dolayı inleye inleye gelir.

Mu'izzî, Sultan Sencer'in veziri Kiyâ Mucîrüddevle Ebu'l-Feth Ali b. Hüseyin-i

Erdistâni övgüsünde Mucîrüddevle'nin, zekâsı ve becerisiyle kırk günde eşsiz bir saldırı gerçekleştirdiğini; adaletiyle Araplarda hilafet kapısının, Acemlerde de saltanat kapısının saray gibi olduğunu açıklamaktadır ve bu boylar üzerindeki etkisinden söz etmektedir. Araplar ve Acemler vurgusuyla da bölge adı olarak Arap ile Acem soyuna yer vermektedir:

از عرب تا مرز توران کس ندید این تاختن با جهانی در چهل روز از صغیر و از کبیر
چون خورنق شد به تو دار خلافت در عرب دار ملک اندر عجم گردد به عدلت چون سدیر

(Mu'izzî 2010: 362)

Arap ülkesinden Tûrân'ın sınırına kadar kırk günde büyüğünden küçüğüne dek cihanda kimse böyle hücum görmedi.

Araplarda hilafet kapısı, Acemlerde saltanat kapısı senin adaletinle saray gibi oldu.

Mu'izzî, devrin Acem büyüklerinden olan Tâceddîn Ebû Muhammed Mecdüddeve-i Munî'î b. Mes'ûd-i Munî'î'yi methetmek için kaleme aldığı bir şiirinde Mecdüddeve'nin kendisine Araplardan cömertlik ve cesurluğun, Acemlerden de ihtişam ve paranın miras kaldığını dile getirerek Arap ve Acem soylarının özelliğini tanıtan bir ifadeyle bu boyları zikretmektedir:

چار چیز از عرب و از عجمش میراث است ز عرب جود و شجاعت ز عجم فرّ و بها

(Mu'izzî 2010: 20)

Araplardan ve Acemlerden ona dört şey miras kalmıştır: Araplardan cömertlik ve cesurluk, Acemlerden ihtişam ve para.

Mu'izzî, Sultan Sencer ve Fahrülmülk'ün vekili vezir Müeyyideddîn Ali Mu'înülmülk'e övgüde bulunmak için söylediği kasidesinde Sultan Sencer'in bir orduyla bir ayda yüz önemli şehir ve kale fethettiğini; Hint puthanesinde Sultan Sencer'in okundan, Çin puthanesinde de askerlerinden korkulduğunu söyleyerek hem Hint ve Çin kavminin dinî yapısından hem de Hint ve Çin boyundan bahsetmektedir:

شاهی که به ماهی به سپاهی بگشاید صد شهر گرانمایه و صد حصن خصین را
سهام است ز پیکان تو در بتکده هند بیم است ز تُرکان تو بتخانه چین را

(Mu'izzî 2010: 6, 7)

Şâh, bir ayda bir orduyla yüz değerli şehir ve yüz sağlam kale fethetti.

Hint puthanesinde senin okundan dolayı korku vardır. Çin puthanesinde de senin Türklerinden (askerlerinden) dolayı korku vardır.

Mu'izzî, bir diğer Sultan Sencer methiyesinde Tûrân ve Hint diyarında Behrâmşâh ve Hân'ın, Sultan Sencer sayesinde taç sahibi olduğunu açıklamakta ve Hint soyuna vurgu yapmaktadır:

اندر ديار توران و اندر ديار هند بهرام شاه و خان ز تو گشتند تاجدار

(Mu‘izzî 2010: 204)

Tûrân ve Hint diyarında Behrâmşâh ve Hân, senin sayende taç sahibi oldular.

Mu‘izzî’nin beyanlarından ve ortaya koyduğu tercihlerinden görüldüğü üzere Selçuklu Devleti’nin idari işleyişinde ve Müslüman Türk hâkimiyetinin geleneğinde Selçuklu sultanları çok önemli izler bırakmıştır. Bunların yanı sıra Selçuklu sultanlarının ve devlet adamlarının saltanattaki hâkimiyetini, Türk’ü ve çabalarını öne çıkararak örnekler ise dikkate değerdir. Aynı şekilde Müslüman Türk sultanlarının ve devlet adamlarının kendilerine ait bir siyaset geleneğini sürdürdükleri de anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki beyitler ışığında dikkate şayan diğer hususlar ise Mu‘izzî’nin Hint boyunu, çoğunlukla Sultan Sencer övgüleri üzerinden anlatmasıdır. Ayrıca Mu‘izzî bu kavimlere, Selçuklu sultanlarının vasıflarını ön plana çıkararak şiirlerinde yer vermektedir. *Dîvân*’ında bu boyları zikrederken Selçukluların dindarlığına da birçok yerde vurgu yapmaktadır.

Mu‘izzî’nin Melikşâh ve Sencer gibi Selçuklu sultanlarının, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Atsız Hârezmşâh ve Şihâbülsâm Abdürrezzâk gibi Selçuklu vezirlerinin ve emirlerinin vasıflarına, başarılarına, fetihlerine, adaletli olmalarına, yiğitliklerine, dindarlıklarına, soy ve asaletlerine dair vurguda bulunduğu örnekler Müslüman Türk sultanlarının, devlet adamlarının ve milletin kültür dünyasıyla ilgilidir. Selçukluların hüküm sürdüğü ve fethettikleri coğrafya ve topraklarda Selçuklu Devleti, bu mezkûr kavimlerin coğrafyasında hâkimiyet kurmuş, kendi dinî, siyasi ve idari tercihleriyle doğrudan Türk unsurların varlığını hissettirerek bu coğrafyayı dönüştürmüştür.

Bu beyanlar doğrultusunda Mu‘izzî’nin bu boyların coğrafyasında Selçukluların kendi inanç, kültür ve hayat tarzlarını yaydıklarına dair konuyla ilgili örnekler şu şekildedir:

Mu‘izzî, Sultan Melikşâh’ı övmek için kaleme aldığı şiirlerinde ise Sultan Melikşâh’ın, adaleti doğuda Çin sınırından, batıda Rûm sınırına kadar her yere yayıp zulmü ortadan kaldırdığını ve hidayeti aşılıp dalaleti yok ettiğini söylemektedir. Ayrıca Mu‘izzî, sultanın Hint puthanelerini kılıcıyla yerle bir ettiğini ve Sultanın Bağdat’ta olmasına rağmen, ordusunun Rûm’da Bizans Kayseri’ni ve ordusunu hezimeye uğrattığını, Sultan Melikşâh’ın dini yücelttiğini ve Rûm boyunun hüküm sürdüğü topraklarda haç, put ve putperesti ortadan kaldırdığını dile getirmektedir. Böylece Mu‘izzî, Hint, Çin ile Rûm boylarını ve bu boyların hangi dinî inanışlara sahip olduğunu, Sultan Melikşâh’ın dindarlığını, gücünü ve değerini ifade ederken anmaktadır:

از حد مشرق و چین تا به حدی مغرب و روم
عدل او کرد تهی از بد و خالی ز ستم
کنیت و نام و خطاب تو در اسلام بس است
تا قیامت شرف خطبه و دینار و درم
نیمی از بتکده هند بر انداخته ای
وان دگر نیمه به شمشیر براندازی هم
مرکبان تو به سم خرد بخوانند شکست
هر چه در خانه کفار صلیب است و صنم

(Mu'izzî 2010: 480)

Doğu ve Çin sınırından, Batı ve Rûm sınırına kadar onun adaleti, kötülüğü ve zulmü bertaraf etti.

İslâm'da senin soyun, nâmın ve hitabetin kâfidir. Kıyamete kadar hutbe şerefi, dinar ve dirhem yeter:

Hint puthanesinin yarısını fırlattın attın, diğer yarısını da kılıçla yok ettin.

Kâfirlerin evinde haç ve put olsa da binitlerin, küçük toynaklarıyla hepsini kırıp ezecek.

تو به بغدادی و در روم از هجوم لشکرت
هست قیصر مستمند و لشکر او سوگووار

(Mu'izzî 2010: 322)

Sen Bağdat'tasın ve Rûm'da senin ordunun saldırısından dolayı, Kayser çaresizdir ve ordusu hezimete uğramıştır:

از چلبیا و بت و بتگر نگوید کس به روم
تا که قهار چلبیا و بت و بتگر تویی

(Mu'izzî 2010: 700)

Rûm'da haç, put ve putperestten kimse söz etmez. Haçı, putu ve putperesti ortadan kaldıran sensin.

Sultan Melikşâh için söylediği bir diğer kasidesinde ise Mu'izzî, Sultan Melikşâh'ın ordu yenip düşman öldürdüğünü, Mısır'da ve Rûm topraklarında sultanın kılıcından ve okundan korkulduğunu ifade ederek Rûm boyunu zikretmektedir:

لشکر شکن و تیغ زن و شیر شکار است
دشمن شکن و مال ده و ملک ستان است

در مصر ز شمشیر تو آشوب و نفیر است
در روم ز پیکان تو فریاد و فغان است

(Mu'izzî 2010: 80, 81)

Ordu yenen, kılıç vuran ve aslan avlayandır. Düşmanı alt eden, mal veren ve mülk alandır.

Mısır'da kılıcından fitne ve feryat vardır. Rûm'da okundan feryat ve figan vardır.

Sultan Melikşâh'ı övmek için kaleme aldığı bir başka kasidesinde Mu'izzî, daha önce putperest olan Rûm ülkesinin Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altına girdiğini beyan etmekte, Rûm kavmine ve Rûm boyunun dinî tercihiine örnek göstermektedir:

روم و قسطنطين زين پيش يكي بتكده بود چاوش شاه كنون داور قسطنطين است

(Mu‘izzî 2010: 90)

Rûm (Bizans) ve Konstantîn bundan önce putperestti. Şu an şâhın çavuşu/komutanı Konstantîn'in hâkimidir.

Başka bir Sultan Melikşâh methiyesinde Mu‘izzî, Sultan Melikşâh'ın on beş yılda kılıcıyla Doğu, Batı, Çiğil, Hotlân, Gence, Ermenistan ve Errân'da yaptıklarının takdire şayan olduğunu söylemektedir. Sadece bir beyitte geçen Ermeni boyu, burada Ermenistan coğrafyası şeklinde o bölge ve o bölgenin etnik kökeni vurgusuyla ön plandadır:

باز كار عجب و تهنيى بود بزرگ آنچه در گنجه و ارمينه و ازان كرد

(Mu‘izzî 2010: 192)

(Sultan Melikşâh'ın) Gence, Ermenistan ve Errân'da yaptığı şeyler inanılmaz işler ve büyük bir takdirdi.

Mu‘izzî, Sultan Sencer'i övmek için kaleme aldığı bir kasidesinde Sultan Sencer'in yiğitlikte ve cesurlukta nâmını Çin ve Hitâ'dan Filistin'e kadar yaydığından bahsederek Çin boyuna atıfta bulunmaktadır:

از چین و خطا تا به فلسطین که رسانید جز تو به جوانمردی و مردی خبر خویش

(Mu‘izzî 2010: 418)

Yiğitçe ve mertçe, kendi nâmını Çin ve Hitâ'dan Filistin'e kadar senden başka kim ulaştırmış?

Mu‘izzî, *Dîvân*'da bir terkihibentte Sultan Sencer'in kılıcının korkusundan Hint diyarında ve Çin'de putperestlerin ve putların ortadan kalktığını beyan etmekte; Hint ve Çin soyuna, aynı zamanda da Hint ve Çin boylarının dinî yapısına işaret etmektedir:

آن که به هند و به چین ز هیبت تیغش کار تبه شد صنم پرست و صنم را

(Mu‘izzî 2010: 762)

Hint diyarında ve Çin'de, kılıcının heybetinden putperestler ve putlar ortadan kalktı.

Atsız Hârezmşâh'ı övmek için söylediği bir kasidesinde Mu‘izzî, Atsız Hârezmşâh'ın, haç işaretini kırdığını, Batılıları haçtan yaptığı darağacında astığını, putperestleri Rûm'dan Hârezm'e yolladığını ve başlarına yular geçirdiğini beyan ederek, Atsız'ın dindarlığı dolayısıyla ve İslam dinini yayma gayesiyle Rûm kavmine ve bu kavmin dinî unsurlarına yer vermektedir:

صلیب بَشکنی و دارها زنی چو صلیب تن فرنگان از دارها کنی اونگ

کشی ز روم به خوارزم بت پرستان را فسار بر سر و بر دست بسته پلانگ

(Mu'izzî 2010: 435, 436)

Haç işaretini kırarsın ve haç gibi darağacı kurarsın. Sonra da Batlıların bedenini darağacına asarsın (darağacında sallandırırısın).

Putperestleri Rûm'dan Hârezm'e sürersin. Başlarına yular, ellerine kelepçe bağlarsın.

Mu'izzî, emîr Seyfûddeve-i Şemseddîn'e övgüde bulunmak için kaleme aldığı bir kasidesinde emîr Şemseddîn'in, Sultan Berkyâruk döneminin emîri olduğundan, büyüklüğünden, zekâsından ve ülke sınırlarını genişlettiğinden söz etmektedir. Mu'izzî bu beyanlarıyla methettiği Selçukluların anlamlı emîrlerinden olan Şemseddîn'in özellikleri üzerinden Rûm ve Hint boylarını zikretmektedir:

آن امیری که رای روشن او خاتم ملک را شدست نگرین

در عزیزی چو او کرا دارد برکیارق که هست شاه زمین

گر بگردی ز روم تا خد هند ور بیویی ز مصر تا در چین

(Mu'izzî 2010: 505, 506)

O, parlak zekâsının devlet hâtemine yüzük olduğu bir emîrdir.

Yücelikte kim cihanın sultanı olan Berkyâruk gibi sultana sahiptir?

Rûm'dan Hint sınırına kadar gidersen, Mısır'dan Çin sınırına kadar yol alırsın.

Mu'izzî, vezir Nizâmülmülk'ü övmek için kaleme aldığı bir kasidesinde Nizâmülmülk'ün imanından dolayı Çin'de Mani⁴ (Gündüz 2003: 575) dinine tâbi olanların Müslüman olduğundan, Çin boyundan ve Çin boyunun dinî inancından bahsetmektedir:

ز اعتقاد تو گر نسختی برند به چین شوند مانویان دین پرست و شرع پذیر

(Mu'izzî 2010: 435, 236)

İtikadından dolayı eğer Çin'e bir nüsha götürseler, Mani dinine tâbi olanlar Müslümanlığı ve şeriatı kabul ederler.

Mu'izzî'nin, *Dîvân*'da muzaffâr ve tanınan bir şahsiyet olarak ele aldığı Nîmrûz emîri Tâceddîn Ebu'l-Fazl'ı övmek için söylediği bir kasidesinde Tâceddîn Ebu'l-Fazl'ın sefer için Nîmrûz'dan Çin'e kadar hücum ettiğini ve Fağfûr'un Nîmşeb'e kadar kaçtığını, Rûm ülkesine gitse, Kayser halkının saraylardan kaçacağını, Hindistan'a yönelse, Rây'ın itaat edeceğini söyleyerek Çin, Rûm ve Hindistan boyuna telmihte bulunmaktadır:

4- III. yüzyılda Mani tarafından eski İran'da kurulan ve günümüzde müntesibi bulunmayan gnostik bir din. Aynı zamanda Maniheizm düşüncesinin kurucusudur ve Mani dini de Sasaniler döneminde ortaya çıkan önemli inanışlardan biridir.

گر تو تازی ز نیمروز به چین بگریزد به نیم شب فقفور
 ور نهی روی سوی کشور روم قیصران را بیآوری ز قصور
 ور به هندوستان کشی سپهی کنی از عقل و رأی رأی نفور

(Mu'izzî 2010: 298)

Eğer sen Nîmrûz'dan Çin'e kadar hücumla geçersen, Fağfür da Nîmşeb'e kaçır.

Rûm ülkesine doğru gidersen, Kayser halkını saraylar(ın)dan çıkarırsın.

Hindistan'a bir ordu çeksen, Rây'ın aklını ve fikrini birbirine karıştırırsın.

Şihâbülsîm Abdürrezzâk'ı övmek ve Sâve Savaşı'ndan sonra Sultan Sencer'in yeğeni Mahmûd'la barışmalarını anlatmak için kaleme aldığı bir kasidesinde Mu'izzî, savaş meydanında Kürdün, Farsın, Türkün, Arabın ve Deylemlînin birlikte savaşa giriştiklerini açıklamakta; ayrıca Sultan Sencer'in, Rûm'da Rûmîlerin, Mısır'da da Mısırlıların meclisini feryat ve yasa bürüdüğünü, bütün Rûm vilayetine hâkim olduğunu, haç ve put yerini de hatip ve minberin aldığını vurgulamaktadır. Rûm soyunu Rûmîler olarak zikreden Mu'izzî, bölge ve yer adı olarak Rûm boyuna, Rûmların dinî yapısına, Fars, Arap ve Deylem soyuna işaret etmektedir:

در آن مصاف جهانی نهاده روی به رزم ز کُرد و پارسی و ترک و تازی و دیلم
 به روم بزم همه رومیان شدی شیون به مصر سور همه مصریان شدی ماتم
 به دولت تو گرفتی همه ولایت روم خطیب و منبر جای صلیب و جای صنم

(Mu'izzî 2010: 484, 485)

Bütün dünya, savaş meydanında savaşa yöneldi; Kürdü, Farsı, Türkü, Arap'ı ve Deylemlîsi.

Rûm'da bütün Rûmîlerin meclisini, feryat figanla doldurdun. Mısır'da bütün Mısırlıların meclisini matem kıldın.

Bütün Rûm vilayetini, devletine (hâkimiyetin altına) aldın. Haçın ve putun yerini, hatip ve minber aldı.

Mu'izzî, Sultan Melikşâh'ın halife Muktedî'yle görüşmesini anlattığı bir şiirinde ise bu görüşmenin Abbâsîler devletini yüceltiğini ve Sultanın, Rûmîlerin saltanatını yerin dibine soktuğunu belirtmekte; Abbâsîler devletiyle Arap kavmine, Rûmîler ifadesiyle de Rûm soyuna dikkat çekmektedir:

دولت عباسیان بودی به هفتم آسمان تخت و بخت رومیان بردی فرو هفتم زمین

(Mu'izzî 2010: 656)

Abbâsîler devletini yedi kat göğe çıkardın. Rûmîlerin tahtını ve bahtını yerin yedi kat altına gömdün.

Mu‘izzî, Sultan Sencer’in Gazne Fethi’ni anlattığı bir methiyesinde Sencer’in, Hintlilerden, Araplardan ve Kürtlerden oluşan bir orduyla savaşa çıktığı anlaşılmaktadır, bunun neticesinde Hint ve Arap soyuna yer vermektedir:

زان سپاه از هندو و کُرد و عرب گفتی مگر جادوانند از قیاس و اهرمنشان پهلوان

(Mu‘izzî 2010: 520)

Hintlilerden, Kürtlerden ve Araplardan (oluşan) o ordu, kıyas edecek olsan büyücüler gibidir ve iblisleri de pehlivan savaşçılardır.

Mu‘izzî, diğer Sultan Sencer övgülerinde Hindistan, Türkistân, Hârezm, Irak, Rûm ve Şam’ın, Sultan Sencer’in fermanına tâbi olduğunu; Sencer’in ordusundan, Hindistan’a kadar korku duyulduğunu söylemektedir. Ayrıca Mu‘izzî, Tûrân şâhının İran’a hediyeler gönderdiğine, Hint şâhının da Sultanın sarayına altın gönderdiğine değinmektedir. Bunların yanı sıra Mu‘izzî, Sultan Sencer’in askerlerinin sayısına vurgu yaparak askerlerinden dolayı Anadolu’ya kadar tozun kalktığını ifade etmektedir. Mu‘izzî, Sultanın hançerinin ateşinin Hindistan’dan Halep’e ulaştığını, ordusunun safının da Rûm’dan Torâz’a uzandığını belirterek Hint ve Rûm kavmine örnek göstermektedir:

هند و ترکستان و خوارزم و عراق و روم و شام هر که دارد بنده فرمان سلطان سنجر است

(Mu‘izzî 2010: 88)

Hindistan, Türkistân, Hârezm, Irak, Rûm ve Şam’da kim varsa, Sultan Sencer’in fermanına tâbidir.

از موکب او تا به در هند نهیب است وز لشکر او تا به حد روم غیارسست

(Mu‘izzî 2010: 98)

Onun ordusundan, Hindistan’a kadar korku vardır. Askerlerinden dolayı Rûm sınırına kadar toz vardır.

گه به ایران شد روان از شاه توران تحفه ها گه به درگاهش ز شاه هند حمل زر رسید

(Mu‘izzî 2010: 151)

Bazen Tûrân şâhından İran’a hediyeler aktı. Bazen de Hint şâhından sultanın sarayına altın(lar) gönderildi.

گه تف خنجرش از هند رسد تا به حلب گه صف لشکرش از روم رسد تا به طراز

(Mu‘izzî 2010: 417)

Bazen onun hançerinin ateşi, Hindistan’dan Halep’e ulaşır. Bazen de ordusunun safı, Rûm’dan Torâz’a ulaşır.

Mu‘izzî, Selçuklu veziri Şerefeddîn Ebû Tâhir Sa‘d b. Ali methiyesinde Şerefeddîn’in tedbirıyla sultanın fetihlerini kolaylaştırdığından, ferasetiyle Sultanı

Rûm'a yöneltilen haç ile putun yerini minberin ve Kurân'ın aldığından, Rûm devletinde hâkimiyet sağlandığından ve kâfirlere galebe çaldığından bahsederek Rûm boyunu ve dinî inançlarını zikretmektedir:

شاه اسلام که یک نیمه ز گیتی بگشاد آن دگر نیمه به تدبیر تو بگشاید هم
سال دیگر نهد از رای صواب تو به روم منبر و مصحف بر جای چلبیا و صنم
کشور روم همه رام کند زیر رکاب سر کفار همه پست کند زیر قدم

(Mu'izzî 2010: 488)

*İslâm şâhı dünyanın yarısını fethetti. Diğer yarısı da senin tedbirinle fethedilecek.
Ertesi yıl, senin doğru düşüncenle Rûm'a gider. Haç ve put yerine, minber ve Kurân
koyar.*

*Bütün Rûm ülkesi rikabının altında boyun eğer. Kâfirlerin başı ayağının altında zelil
olur.*

Mu'izzî, vezir Nizâmülmülk övgüsünde Arapların mızraklarıyla, Deylemîlerin hançerleriyle övüldüğü gibi olumlu bir anlatıma başvurarak Arap ve Deylemî soyunu anmaktadır:

ز خامه تو عطاردهمی سرافرازد چنان کجا عرب از رُمح و دیلم ار مرزاق

(Mu'izzî 2010: 428)

*Nasıl ki Araplar mızraklarıyla, Deylemîler de hançeriyle kıvanç duyuyorlarsa, Utârid
yıldızı da senin kaleminle öyle kıvanç duymaktadır.*

Mu'izzî, Sultan Sencer'in Sâve Savaşı'nı anlattığı bir kasidesinde de Deyyâr kavmine vurgu yapmaktadır:

اگر نکردی شاه زمانه رحمت و عفو در آن دیار نمائدی ز دشمنان دیار

(Mu'izzî 2010: 199)

*Dönemin şâhı (Sultan Sencer) eğer acımayıp affetmeseydi, o diyarda (bir tane bile)
Deyyârlı düşman kalmazdı.*

Âd kavmi, Arap, Acem, Deylem, Deyyâr, Ermeni, Hint, Çin ve Rûm boylarından örnekler gösterirken, esas mesele Türklerin özellikle Acem, Rûm, Ermeni, Hint ve Çin egemenliğindeki doğu bölgelerinde ne zaman ve ne şekilde bulunduğunu ayrıntısıyla ortaya koymaktır. Bu coğrafyada egemen olan kültür, Türklerin ve Türk unsurlarının varlığı ile onların siyasi ve dinî tercihleriyle irtibatlıdır. Mu'izzî'nin bu alanı tercih eden anlayışı ve örnekleri, Selçuklu sultanlarının bu boyların topraklarında dinî hayatı yaşamaya olan arzuları ve bunu hayata geçirmeleri, bu coğrafya üzerinde Türk sultanlarının ve devlet adamlarının kahramanlıkları, devlet yönetimleri ve dinî inançları olmuştur. Bu dönemlerdeki idari, dinî ve kültürel yapının bahsi geçen boyların kültürüyle

ne kadar ve ne gibi farklılık taşıdığıının görülmesi bakımından da bir hayli önemlidir.

Sonuç

Amaçlarından biri bütün yönleriyle Türk-İslam tarihini tanıtmak olan Mu'izzî'nin bu boylarla ilgili ifadeleri, onun Selçuklu tarihi ve kültürü için ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Mu'izzî'nin Türk boyları dışındaki bu boyları, Sultan Melikşâh ve Sultan Sencer gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin önde gelen sultanları, devlet adamları ve onların başarıları üzerinden andığı aşikârdır. Selçukluların hem boylar hâlinde yaşaması hem de diğer boylar ve topraklar üzerinde hâkimiyet kurarak siyasi mücadeleler ve müdahalelere girişmesi, Türk devletlerinin en önemli özelliklerinden ve Türk kimliklerini korumalarının en başat sebeplerinden biridir. Türk boyları dışında örnekler sunduğumuz bu boyların kimliklerinin ve dinî yapılarının, günümüz kimlik ve dinî tercihiyle ne kadar benzerlik veya farklılık taşıdığıının görülmesi ve anlaşılması da anlam yüklüdür. Bilhassa Mu'izzî gibi siyaset ve yönetimle iç içe olan Türk asıllı Farsça şiir söylemiş bir şairin, bu boy ile kavimlere bin yıl öncesinin idari, siyasi, tarihî ve dinî bakış açısıyla *Dîvân*'ında yer vermesi açıklayıcı ve anlamlı görünmektedir.

Mu'izzî'nin *Dîvân*'ı orijinal ve dönemin edebî dilini, tarihini, kültürünü ve sosyolojisini anlatması bakımından birincil kaynaklardan biridir. Makalede Selçuklu dönemine ait edebî bir metnin tarihî kaynak olarak kullanılması, örnekler sunulması, tarih ve edebî literatüre katkı sağlamaktadır. Böylece şair dîvânlarının da tarihe kaynaklık edecek bilgiler taşıdığıını, hatta bazı manzumelerin özellikle kasidelerin döneme tanıklık edecek birinci elden bilgiler taşıdığıını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- ARÛZÎ, Nizâmî (1910). Çehâr Makâle, Nşr. Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, Leiden: İntişârât-i Zevvâr.
- ATEŞ, Ahmed (1979). “Mu‘izzî”, İslâm Ansiklopedisi, C 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 560-561.
- BARTHOLD, W. (2004). İslam Medeniyeti Tarihi, (çev. Fuad Köprülü), Ankara: Akçağ Yayınları.
- DİHHUDÂ, Ali Ekber (1999). Lugatnâme, C 1-17, Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- GÖKMEN, Gökhan (2018). Mu‘izzî’nin Şiir Dünyası, Kırıkkale: Kırıkkale-Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüleri, (Yayımlanmamış doktora tezi).
- GÜNDÜZ, Şinasi (2003). “Maniheizm”, İslâm Ansiklopedisi, C 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 575-577.
- HUSREVÂNÎ, Alî Rızâ (1302/1923). “Şerh-i Hâl-i Emîr Mu‘izzî”, Mecelle-i Armağan 11-12, s. 529-550.
- KARAIŞMAİLOĞLU, Adnan (2001). Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAIŞMAİLOĞLU, Adnan (2006). “Mu‘izzî”, İslâm Ansiklopedisi, C 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 98-99.
- LAZARD, Gilbert (1964). Les Premiers Poètes Persans, Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient.
- MU‘İZZÎ (1362/1984). Kulliyât-i Dîvân, (mukaddime ve tsh. Nâsır-ı Heyyirî), Tahran: Neşr-i Merzbân.
- MU‘İZZÎ (1393/2014). Kulliyât-i Dîvân-i Emîr Mu‘izzî-i Nîşâbürrî, (önsöz, tashih ve açıklamalar Muhammed Rızâ Kanberî), Tahran: İntişârât-i Zevvâr.
- MU‘İZZÎ (1389/2010). Dîvân-i Emîr Mu‘izzî, (tsh. ‘Abbâs İkbâl Âştîyânî), Tahran: İntişârât-i Esâfîr.
- SAFÂ, Zebîhullah (1370/1991). Târîh-i edebiyât der İrân, I-V, Tahran: İntişârât-i Firdevs.
- TURAN, Osman (2008). Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- TURAN, Osman (1980). Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul.
- TURAN, Osman (1971). Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul.
- ZERRÎNKÛB, ‘Abdülhüseyn (1382/2003). Bâ kârvân-i hülle, Tahran: İntişârât-i İlmî.